

A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai

A Budapesten megrendezett 3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi Régészeti Konferencián 2016. június 8-án döbbszentben figyelték a jelenlévő magyar régészek a szentpétervári *Aszan I. Torgojev* vetített képes előadását. Amikor e rendezvényről az egyik fő szervező, *Türk Attila* néhány héttel később az MTA honlapján beszámolt, többek között ezt mondta a Torgojev által bemutatott Mardzsani-gyűjteményben őrzött Kubán-vidéki leletekről: „nem pusztán hasonlóságot, hanem megdöbbentő azonosságot mutat a honfoglalás kori leletekkel a kaukázusi leletanyag”, amely alapján „feltételezhető, hogy a mai Kazahsztán északnyugati része is teret adott a magyar etnogenezisnek, a mai magyarok elődei szerepet játszhattak a térség történelmi-politikai eseményeiben”.¹ E kijelentésnek az ad különös nyomatékot, hogy attól a régésztől származik, aki nem sokkal korábban még határozottan azon az állásponton volt, hogy a kutatások köréből „kizárhatjuk azokat a területeket – például a Kaukázus északi előterét –, ahol az intenzív kutatás ellenére máig sem ismerünk ilyen jellegű régészeti leleteket” (Türk 2014a, 23–24; Türk 2014b, 29–30). Ez az eset jól mutatja azt, milyen következményekkel járt az a körülmény – amint azt Vásáry István 2008-ban leszögezte –, hogy „az utóbbi fél évszázadban [...] a kaukázusi témák nem voltak »divatosak«” (Vásáry 2008, 178), s ennél fogva e térség már huzamosabb ideje az őstörténettel foglalkozó régészeink többségének a tájékozódási holterterébe tartozik. Erre az egyoldalú szemléletre Szulovszky János történész is rámutatott, amikor *A honfoglaló magyarok viselete* című, 2014-ben megjelent könyvről írt recenziójában Türk Attila kutatási eredményeit értékelte (Szulovszky 2015, 652–669). Szulovszky János úgy vélte, amíg a Kaukázus vidéke régészeti anyagának nem történik meg az olyan tüzetes áttanulmányozása, mint ahogyan ez a Dél-Urál környékén megtörtént, addig Türk Attilának „célszerűbb lenne visszafogottabban, kevésbé sommásan állást foglalni. Nincs az ért, mert ily módon túlságosan nagyvonalúan leköpöri a »Don-Tanaiszon túli Szkítia« térségét a további vizsgálódások térképéről, holott Anonymuson és Kézai Simonon túl középkori nyugati és keleti (bizánci, orosz, örmény, perzsa, arab) források egyaránt kapcsolatba hozzák a magyarságot a Kaukázus távolibb térségével. Érthetetlen, hogy a szerző nem vesz tudomást több olyan, e térségből származó, a honfoglaló magyarság emlékeanyagával egyező, illetve azzal rokonítható régészeti leletről, amelyek legalábbis a megfogalmazása árnyalására készíthetnének”. Szulovszky János azt is kiemelte, hogy a Türk-féle teória alapját képező lelőhelyek még nincsenek kellő részletességgel publikálva, és többek között az archeogenetikai és az embertani vizsgálatok eredményei is hiányoznak. A történész szerint „túlságosan sok a megválaszolendő kérdés ahhoz, hogy teljes nyugalommal leszűkíthetnénk az őstörténelmi kutatások szóba jöhető horizontját [...] ez egyfajta tudományos öncsonkítás lenne”.²

Nincs most itt tér a fentiek részletes tudománytörténetét és okait ismertetni,³ annál fontosabb viszont azon források és publikációk vázlatos áttekintése, amelyek a Kaukázus térségére, mint a magyar őstörténet meghatározó helyszínére mutatnak.

(*Hazai és nyugati írott források a magyarok „őshazájáról”*) A magyar hagyomány „Szkítiából” vezeti eleinket a Kárpát-medencébe. Vásáry István szerint Szkítia egy „elmosódott”, „bűvös zsák”, „amelybe a barbár népeket begyömöszölték...” (Vásáry 2008, 117). Ez a „bűvös zsák” azonban a korabeli írott források alapján a magyarok esetében

elég jól behatárolható (Szabó 2014). Anonymus (13. század eleje) és Kézai Simon (1282–1285) gesztáikban ugyanis Szkítia leírásának valódi földrajzi értelmet tulajdonítottak: Szkítián a magyar őshazát, a keleti magyarok lakóhelyét értették (Bendefy 2000, 73–74). Anonymus szerint „Szkítia, amelyet *Dentumogyerne*nek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszélén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal, ahol a cobolyok olyan nagy számban fordulnak elő” (AKS 10.). Kézai Simon ennél bővebben tájékoztat a csodaszarvas-mondában és az azt követő földrajzi leírásban. Eszerint az Evilath⁴ (Perzsia) földjén lakó Hunort és Magort a Meotisz ingoványai (Azovi-tenger) közé vezeti a gímszarvas, majd onnan kijöve feleséget raboltak maguknak, s leszármazottaik olyan hatalmas néppé nőttek ki magukat, hogy új hazát kellett keresniük. Meotiszból Szkítiába költöztek, amely Európában feküdt, és az Északi-tenger, a Ripheus-hegy (Urál?), kelet felől Ázsia határolja. „A szkíták országa ugyan területileg egységet alkot, de kormányzás tekintetében három részre oszlik, úgymint Barsatiára, Denciára és Magoriára.” (AKS 91–92.) Barsatiát a kutatók egy része a Volga menti Baskiriával (a Kézai utáni magyar krónikákban „Bascardia”) azonosítja, noha Bendefy László már 1938-ban meggyőzően kimutatta, hogy Barsatia a kaukázusi alánok országát jelenthette, ugyanis az őrmény Ephesosi Johannes (megh. 588-ban) a 6. században részletesen írt a területről: „Barsalia az alánok hazája. Városait a rómaiak építették, ezek alkotják Kaspiát, amelyet türök kapunak is neveznek. Lakosait, a Bulgárokat és a Pugurokat, akik egykor keresztények voltak, kazároknak nevezik” (Bendefy 2000, 103). Bascardiát csak a későbbi krónikákban említik Barsatia helyett. Kézai földrajzi leírása szerint azonban Barsatia a Kaszpi-tó közelében, a Kaukázus északkeleti előterében feledhetett. Magoriát Bendefy László a kaukázusi magyarok Kubán-vidéki hazájának tartotta, míg Dentia szerinte a legnyugatibb szállásterület volt. A Julianus fellelte (1236) Magna Hungaria (Bascardia/Baskiria) tehát nem lehetett a magyarság őshazája, sokkal valószínűbb, hogy az ott megtalált magyar csoportok a 7–9. századi bolgár népmozgások során, a bolgárokkal együtt kerülhettek a Kubán és a Kaukázus északi előterének térségéből a Közép-Volga-vidékre a kazár, majd az arab hódítás miatt (Halasi Kun 1943, 85–86; Bakay 1998, 119; Erdélyi 2008, 23; Vásáry 2008, 125). A magyarság zöme azonban helyben maradhatott és a 9. században a Fekete-tenger északi előterében vezető szerepre tett szert. S hogy központi területe először a Kaukázus északi előterének nyugati részében lehetett, azt Kézai további mondata erősíti meg: „Szkítiával kelet felől a jorianusok országa határos” (AKS 92.). A „Joria” megnevezést a kutatás többnyire „Jugriával” azonosítja, pedig Gombocz Zoltán már 1918-ban kimutatta, hogy a középkori Európában Grúziát nevezték Joriának, Jorianiának (Gombocz 1918, 157–159). Az idézett krónikákból kirajzolódó kép szerint tehát a magyarság közvetlenül a honfoglalás előtt egy nagyobb területet tarthatott fennhatósága alatt, amelynek végvidéke kiterjedhetett az Urál keleti oldalára, ám törzsterülete kezdetben valahol a Kaukázus északi előterének nyugati részén lehetett. Domanovszky Sándor szerint egyértelmű, hogy Anonymus és Kézai gesztái nem északi tartományt írtak le (Domanovszky 1906, 39). Németh Gyula 1930-ban pedig még úgy vélte, hogy a magyarság a Grúziától északra fekvő, szomszédosnak mondható Kubán vidékről költözött a Don és a Dnyeper közé (Németh 1930, 160).

Regino prümi apát (845–915) is hasonló földrajzi leírást adott: „Az Úr megtestesülésének 889. évében a magyarok [...] népe [...] előjött a szkíta területekről és ama mocsarak közül, amelyeket kiáradásával végtelenül kiterjeszt a Don” (HKÍF 195.). Viterbói Gottfried Világkrónikájában (1185) a „*De regibus Gothorum*” c. fejezetben írott szövegre hivatkozva írja, hogy „két magyar királyság van: egy régi Meotisz mocsarainak vidé-

kén, Ázsia és Európa határán, és egy másik, majdnem új uralma kezdetén, Pannóniában terül el, ezt a Pannóniát némelyek Új-Magyarországnak nevezik” (Bendefy 1942, 150).

Az idézett források egyértelműen meghatározzák a Meotisz–Kubán–Pontus és annak tágabbi térségét, mindegyik értelmezésben tehát az ún. „európai Szkitia” leírásáról olvashatunk (Szabó 2014). A forráskutatások azt is kimutatták, hogy a magyarság őshazájára, Meotisra vonatkozóan Kézai Simon műve az Azovi-tenger körüli mocsaras területek nyugati felére utal, míg a keletre Regino és Anonymus leírása. Utóbbi a Don torkolatánál lévő Taganrogi-öböl mocsaras vidéke, amely édesvízű terület (Kovács 2014, 19).

A magyar csodaszarvas-mondából az is egyértelműen kiderül, hogy a magyar etnogenezis a jelzett területen alán és bolgár környezetben ment végbe. A magyar nyelv tanúsága szerint a nyelvi érintkezés a bolgár-törökökkel és az alánokkal egykor számottevő volt, amely a Kaukázus északi előterében, és nem a Középső-Volga/Urál/nyugat-szibériai területeken mehetett végbe. A magyar hagyományok mitikus őstörténeti tere tehát szorosan összefügg az Azovi-tenger, Kubán, és a Kaukázus térségével, vagyis a hazai írásos források egyáltalán nem támogatják az „Urál vidéki őshaza” hipotézisét, egészen más összefüggésben tárgyalják a magyarok ottani jelenlétét.

(*Keleti kútfők a magyarság Kaukázus és Pontus környéki jelenlétéről*) A középkori magyar és nyugati krónikák közléseit a keleti (pl. bizánci, örmény, orosz, arab, perzsa) írott források is megerősítik. Köztük különösen fontos a 6. század első felében a Fekete-tenger keleti (Kercsi szoros környéke?) partvidékén élt Muagerisz (Mogyer) nevű hun uralkodó (Moravcsik 1927, 271; Uő 1934, 69), egy Matzaron nevű erőd („*oppidulum Mazarorum*”)⁵ és a Kuma folyó mentén fekvő Madzsar-,⁶ illetve az attól jóval délebbi területen létesített Kiči (Kicsi) Madzsar és Ulu (Nagy) Madzsar városok⁷ említése. Ezek a nevek Szádeczky-Kardoss Samu szerint egyértelműen a magyar népnévvél hozhatók összefüggésbe (Szádeczky-Kardoss 1977, 277–282). Az 587-ben említett erőd a szabírok erőssége volt és Transzkaukáziában, közelebbről Kis-Ázsiában, a mai Pejbárt közelében feküdt (Munkácsi 1901, 21; Szádeczky-Kardoss 1977, 277; Németh 1930, 324), míg Madzsar város romterülete Bendefy László szerint a Kaukázus északi előterében, a Kubányi-alföldön, a Kuma folyó mentén található (Bendefy 1999). Kiči (Kicsi) Madzsar és Ulu (Nagy) Madzsar városokat a 11. századra datált Derbend-náme nevű arab-perzsa forrás említi, amelyből megtudhatjuk, hogy a 6. század első felében a Szasszanida Birodalom sahja, Hoszrau Anusírván (531–579) építette fel őket Derbenttől északra, a történelmi Dagesztán területén.⁸ A Derbend-náme Kiči Madzsar és Ulu Madzsar városokat, illetve uralkodóit a 722–723. év történelmi-politikai eseményeivel, az arab-kazár háborúval is kapcsolatba hozza.⁹ A szabírokra vonatkozó források és a szabir-magyar népnév összefüggését bizonyító dokumentumok vizsgálata tehát kulcskérdése a magyar őstörténetnek, de e mellett különösen fontos a Kaukázus térségében előforduló „*madzsar*”, „*mozsar*” nevű hely-, személy-, és népnév felgyűjtése és elemzése is (Németh 1930, 322–326). Utóbbi azért is elengedhetetlen, mert ezek az elnevezések nemcsak a Kaukázus északi előterében, hanem a Kaukázustól jóval délebbi területeken, köztük a szabírok egykori földjén is előfordulnak.¹⁰ Érdekes ebből a szempontból a Kaukázus térségében említett „*makar*” népnév is, amelyet a kutatás egy része a magyar népnévvél azonosít. A „*makar*” népnév a Chorenei Mózesnek tulajdonított (*Movsēs Xorenac'i*), de újabban a Kr. u. 7. századra datált¹¹ Armenia földrajza (*Ašxarhac'oyc'*) c. munkában is megtalálható, ahol az Észak-Kaukázus térségében számos más nép között a „*gudamakarok*” és a „*gugamakarok*” is szerepelnek.¹² Chorenei Mózesnek erre az adatrára már 1870-ben Lukácsy Kristóf felfigyelt (Lukácsy 1870, 147), Bendefy László pe-

dig a Kuma menti magyarokat látta bennük (Bendefy 1942, 31–32). Bendefy feltevését erősíti, hogy Chorenei Mózes szerint a népcsoportok rendszerint arról a folyóról kapták nevük jelzős szerkezetét, amely mellett éltek (Paulik 2001, 45). Bendefy arra is rámutatott, hogy az örmény nyelvnek két fő változata van, az egyik a szókezdő „g” betűt „k”-nak, a másik pedig a szókezdő „k” hangot „g”-nek ejti. Azt is kiemelte, hogy az örmény ábécében a „gy” hang, illetve az ezt leíró betű teljesen ismeretlen, ezért az örmények ezeket a hangokat általában „k” írásjeggyel jegyezték le. Szerinte ezért a makar népnév magyar-ként értelmezhető (Bendefy 1942, 32).

A magyar népnév később, a 9. század első felében tűnik fel egyértelműen az írott forrásokban, korábban viszont legtöbbször a hun, és a türk elnevezést használták rájuk. A magyarokat Biborbanszületett Konstantin bizánci császár (10. század közepe) és Joannes Skylitzes bizánci történetíró (11. század) türk néven említi. A türk = magyar azonosítás ebben a két bizánci munkában vitán felül áll, hiszen az adatközlők egyike Árpád dédunokája, Termacsu volt (Moravcsik 1934, 155).¹³ A Biborbanszületett Konstantin szerkesztette *De Administrando Imperio* azt is közli, hogy a magyarok régi neve a „*sabarthoi asphaloi*” volt, és egy részük a honfoglaló magyaroktól elszakadva „*Perzsia vidékén*” telepedett le, az elszakadt néprészek viszont Konstantin idejében még tartották egymással a kapcsolatot: „*Amikor a türkök [=magyarok] és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szavartü ászfalúnak [sabartoi asphaloi] hívják [...] A türköknek az előbb említett népéhez, amelyek kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, a nyugati vidéken lakó türkök mostanáig [10. század közepe] küldenek ügynököket, meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek*” (Moravcsik 1984, 44). „Perzsia vidékén” maradt magyarok Kézai krónikájában is szerepelnek, akik „*termetükre és bőrük színére hasonlóak a hunokhoz, csupán beszédükben különböznek valamelyest, mint a szászok és a türingiaiak*” (AKS 91.). A magyarság régi nevét megőrző „*sabartoi*” kifejezés a kutatók többsége szerint a „*szabir*” népnévvel hozható kapcsolatba. A hun népek közebe sorolt szabirok a 6. században a Kaukázus előterében és annak keleti előhegyeiben laktak, később pedig a Kubán folyó vidékén. A források egy része alapján a Kaukázus térségét egyes csoportjaik délről érték el, míg más részük egészen Nyugat-Szibériáig hatolt, s névadójává vált Szibériának. Fontos adat, hogy Victoris krónikája a kisázsiai szabirokat Kr. u. 515-ben ugni néven nevezi (Németh 1940, 300).

A magyarságtól a honfoglalás előtt leszakadt néprész a *De Administrando Imperio* szerint, amint láttuk, „*Perzsia-vidékén*” telepedett meg, s ez a terület a kérdéses időszakban semmi esetre sem vonatkozhatott a Kaukázus északi előterére, egyértelműen Transzkaukáziát jelentette. Ezért a Kaukázus északi előterében nagy számban megtalálható honfoglaló magyar jellegű lelet-csoport sem értelmezhető a honfoglaló magyaroktól leszakadt ún. „*szavárd magyarok*” emlékműanyagaként, hanem inkább eleink egykori szállásterületét, hatalmi övezetét, egy azonos kultúrkör meglétét jelezhetik. Ezt támasztják alá Skylitzes magyarokra vonatkoztatott sorai is: „*A türkök [=magyarok] hunféle nép, s a Kaukázus hegyektől észak felé lagnak... Pannoniában, az Isztrosz [Duna] mellett is lagnak türkök, kiktől Leo császár a bolgárok ellen segítséget kapott [895] [...] Ezek a Kaukázus feletti türkök, mint az arabok szövetségesei 840-ben és 841-ben beütöttek Kis-Ázsiába, Örményországba, és Theophülosz császár ellen hadat viseltek. A Fekete-tenger partján elterülő régi Zikhián és az abházok földjén át... közel érték a Kaukázus déli tartományait, ahol már előbb is jártak türkök, mikor még az egész nemzet a Kaukázus vidékén lakott*” (Zichy 1897, XXV–XXVI). Ezt az értesülést az

orosz évkönyvek (12. század eleje) is megerősítik, amelynek bevezető részében, a geográfiai leírás szerzője a Kaukázust következetesen „Ugor-hegységnek” („Кавкаси́йския горы, рекие Угорьски”) nevezi. Az orosz forrásban az „ugri” elnevezés egyértelműen a magyarokra vonatkozik, hiszen a krónikában Magyarországot is Ugrijának nevezik. Ugyanebben a részben, de évszám nélkül, arról is olvashatunk, hogy a „fehér ugorok” (уру белии) miután elűzték a frankokat, „szláv földre” (Kárpát-medence) költöztek, Oleg idejében (879–912) pedig Kijev mellett a „fekete ugorok” (чернии уру) vonultak nyugat felé. Györffy György kutatásai egyértelműen bizonyították, hogy a „fehér-” és a „fekete ugri” elnevezés alatt a magyarokat értették, mivel az 1000 körül író Querfurti Brúnó Magyarországon szintén említi a fehér és a fekete magyarokat (Györffy 1975, 284, 247. l.). Querfurti Brúnó adatai arra is utalnak, hogy a „fehér” és a „fekete” megnevezés az égtájak szerinti megtelepülésre vonatkozhat: a fehér az északi, míg a fekete a déli területeket jelentheti.¹⁴ A fentiek alapján a Kijevi Évkönyvek „fekete magyarjai” talán a Kaukázus térségében élő magyarokra vonatkozhattak. Ezt erősíti a „szabartoi” név is, amely az örmény és a perzsa nyelvben ’fekete fiúkat’ jelent (Németh 1930, 318). A Kaukázus déli felére helyezi a magyarok egy részét a 11. században Al-Bakri spanyolföldi muszlim történetíró is: a magyarok „a besenyők országa és a bolgárok közé tartozó askilek országa között vannak. [...] Országuk egyik határa a rómaiak [bizánciak] országához csatlakozik, a másik, a sivataggal szomszédos határunkon hegység (a Kaukázus-a szerző betoldása) van, amelyen az abszin [alán?] nevű nép szállt meg. [...] Ennek a hegységnek az alsó részén, a tenger partján az ugunah (abház) nevű nép lakik, ők keresztények és az iszlámnak Tiflisz vidékéhez csatlakozó országaival határosak, ez Armenia első határa. Ez a hegység (a Kaukázus) addig terjed, amíg al-Bab wa-l Abwab [Derbent] földjéhez nem ér, s a kazárok országához csatlakozik” (Németh 1930, 160). Gottfried Schramm Al-Bakri híradása alapján úgy vélte, hogy a magyarok egyik törzse a 11. században Tiflisz közelében élt (Schramm 1973, 175). Valószínű, hogy ezzel az adattal hozható összefüggésbe Bórbanszületett Konstantin híradása a perzsa vidékre költözött szavárd-magyarokról, és Bendefy László szerint erre utal a Kuma menti Madzsar város is, ahol a 14. században bizonyíthatóan egy keresztény magyar fejedelem lakott. Bendefy László feltevéésének alapja XXII. János pápa 1329. évi bullája, amelyre még 1934-ben Ligeti Lajos, korábban pedig Girolamo Golubovich olasz szerzetes hívta fel a kutatás figyelmét (Golubovich 1919, 354, 359).

A magyarság Kaukázus vidéki jelenlétét bizonyító dokumentumok között fontos megemlíteni azokat a középkori nyugat-európai térképeket is, amelyeken a magyarság óshazája a Kaukázus térségében szerepel. Közülük kiemelkedik az a 16. század eleji térkép, amit a bécsi Nemzeti Könyvtár Kézirattárában Tardy Lajos fedezett fel (Tardy 1973, 23–34; 1979, 48–51). A térképen Grúziát Régi Magyarországgént ábrázolják.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a Kaukázus térségét nem lehet kiiktatni a magyar őstörténeti kutatásokból. Az idézett szövegekből az is kitűnik, hogy a történeti forráskutatás közel sem érte el határait, feltehetően akad még felfedezésre váró dokumentum (főként az arab és a perzsa területekről számíthatunk még ilyenekre, de a kaukázusi országok levéltáraiban és egyházi gyűjteményeiben is lappanghatnak számunkra fontos szövegek), illetve a már ismert források újraértelmezése is tartogathat még a magyar őstörténet számára pozitív válaszokat.

(*Eredmények, lehetőségek és feladatok*) A 13. századi domonkos szerzetesek után több utazó – Hatvani Turkoli Sámuel, Orlay János, Jaksics Gergely, Ógyallai Besse János – is kereste a Kaukázus vidékén a keleten maradt magyarok nyomait. A nagyszabású, 19. század végi Zichy-expedíciókat követően a 20. század elején – az akkori tudományos eredményekkel összhangban – ezt az irányvonalat jelzik Szentkatolnai Bálint Gábor művei, főként kabard–magyar–latin szótárának (1904) kiadása, valamint Pósta Béla (1862–1919), a kolozsvári régészeti iskola megalapítójának egyik legfontosabb célkitűzése: az egykori Mezopotámia területén felállítandó Kelet Kutató Intézet létrehozása (Pallag 2002–2003). E terv megvalósulását az I. világháború, s az azt követő fejlemények megakadályozták.

A II. világháború után ez az irány gyakorlatilag kikerült a korai magyar történelem kutatóinak a látóteréből, még ha akadtak is egyéni kezdeményezések – pl. Erdélyi István az 1960-as és 70-es években járt a Kaukázus vidékén, honfoglaló magyar jellegű leletek után kutatva. Miután hiteles régészeti feltárások során az orosz V. A. Vinogradov a csecsenföldi Martan-Csu-ban olyan lelet-együtteseket talált, amelyek a Kárpát-medencei honfoglaló magyar temetők leggazdagabb emlékanyagával mutattak azonosságokat (Vinogradov 1983), 1984-ben akadémiai vitaülést rendeztek a kérdésről. A különböző diszciplínák képviselőinek többsége, köztük Ligeti Lajos, Erdélyi István, Bartha Antal és Veres Péter pozitívan nyilatkozott. Veres Péter – aki már az 1980-as évek elejétől hangsúlyozza magyar őstörténeti szempontból a Kaukázus északi előterének fontosságát (Veres 1981; 1985) – ekkor rámutatott arra, hogy nemcsak a Kubán-vidéki és az észak-oszétiai régészeti leletanyag utal magyar jelenlétre, hanem eleink csodaszarvas mondája mellett a nyelvészeti adatok is az itteni bolgár–alán–magyar keveredést jelzik, a kérdéshez tehát komplex módon érdemes közelíteni. Velük szemben a régész Bálint Csanád kategorikusan elvetette az etnikus összetartozás lehetőségét (Jelentés... 1984, 301–304). Amint később is kifejtette, „A tárgyaknál megfigyelhető tipológiai rokonság [...] egyszerűen kor- és kulturális jelenség. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor nem kell többé zavarba jönnünk vagy bonyolult és főleg bizonyíthatatlan magyarázkodásba kezdenünk, hogy miként lehetséges a magyarokkal közeli rokonságot mutató tárgyaknak Baskíriában vagy az Észak-Kaukázusban való előkerülése” (Bálint 1994, 45). E kijelentésével Bálint nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a térségbe Erdélyi óta napjainkig nem vezettek régészeti expedíciót, s hogy az itt előkerülő „magyar-gyanús” leletanyag nem keltette fel a magyar régészek érdeklődését.

Kutatóútjai eredményeit Erdélyi István csak évtizedekkel később, 2008-ban kiadott könyvében foglalta össze. Rajzos táblákon és fényképeken közölte az általa összegyűjtött, honfoglalókra emlékeztető leleteket (Erdélyi 2008). Az általa felsorolt lelőhelyek: a Kubán-vidéki *Kepy*; *Kazazovo*; *Koloszovka* (Díter 1961); az észak-oszétiai *Zmejszkaja Sztanyica* (Vinogradov 1966); a csecsenföldi *Martan-Csu* (Vinogradov 1983); a dagesztáni *Szograttl* (Kruglov gyűjtése, 1938) és *Krasznij Mak*. Azóta azonban több mint 40 év telt el, így Erdélyi gyűjtése kiegészíthető még pl. az újabban előkerült tarszkojei- és dargavszki temetők (Észak-Oszétia) sírjaival (Gabujev 2005). A felsorolás közel sem teljes, az emlékanyag azonban így is figyelemre méltó, és arra utal, hogy a térségben további leletek is lehetnek, kerülhetnek még elő hasonló temetkezések. Az itteni emlékanyag többnyire palmettás-inda-, vagy levéldíszes-, ember/állatalakos- és ún. „magyar bordűrös” öv-, illetve lószerszámdíszekből, palmettás/aranyszerelések szablyákból, veretes tarsolyokból, hajfonatkorongokból, szív alakú csüngős ruhadíszekből, lábbeliveretekből, dudoros gyűrűkből, ún. gömbsorcüngős fülbevalókból, rokon típusú kengyelekből stb. állnak, azaz a Kárpát-medence klasszikus honfoglaló magyar, vagyis az

ún. „*Hampel A*” csoportjának leleteivel azonosak. Az ezekhez hasonló leletek a Kárpát-medencében pl. a Felső-Tisza vidéki karosi honfoglaló magyar temetőkből kerültek elő nagy számban (Révész 1996).

Régészeti szempontból különösen ígéretesnek tűnik a Kubán-vidék kutatása, mert az eddig itt előkerült honfoglaló magyar jellegű leletek (pl. a P. A. Dítér által feltárt koloszovkai, és a kazazovoi temető leletei, illetve a Mardzsani gyűjtemény leletanyaga) mutatják a legnagyobb hasonlóságot a Kárpát-medencei anyaggal. Ezek a leletek azt is sejtetik, hogy a Kubán vidéke nagy számban rejtheti a hasonló emlékanyaggal rendelkező temetőket. Az ettől északi, északnyugati irányban (Meotisz, Don-torkolatvidék, a Don alsó szakasza) és keletre lévő területek (Oszétia, Csecsen- és Ingusföld, valamint Dagesztán) emlékanyagában meglévő párhuzamok, sőt, egyezések is további vizsgálatot igényelnének. Az ezeken a területeken előkerült honfoglaló magyar jellegű leletanyag többnyire¹⁵ valóban katakombás temetkezésből származik, ezzel kapcsolatban azonban már Bendefy hangsúlyozta, hogy Plano Carpini feljegyzése szerint (13. század) ez a temetkezési mód a török népekre (nála „*tatórok*”) is jellemző volt, sőt, a kirgizek még a 19. században is alkalmazták (Bendefy 1942, 397). Ám mivel a Kárpát-medencében a honfoglalás korából ez a rítus nem mutatható ki, elképzelhető, hogy az új hazában megváltoztak a temetkezési szokások. Ez nem lenne egyedi eset, mert pl. a 7. században a Balkánra települt bolgárok temetkezési szokásai is átalakultak a keleti szállásterületekhez képest (Erdélyi 1977, 82–85).

Fontos lenne a Kaukázus északi előterében, a Kuma folyó partján lévő egykori Madzsar város (a mai Bugyonnovszk város közelében) feltárásának folytatása is.

Az elmúlt évtizedek során több, egymástól függetlenül fogant tanulmány is rámutatott a Kaukázus térsége és a magyarság közötti szoros kulturális kapcsolatokra (pl. Vargyas 1959; Csemegi 1960; Fettich 1961; Tompos 1973; 1996; Apor 1980; Kovács–Lovag 1980; Tardy 1988).

A 20. század második felében a magyar őshaza területének meghatározásába az antropológia is bekapcsolódott. Tóth Tibor antropológus saját, keleti gyűjtőútjai és vizsgálatai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy „*az őshazát nem az Urál hegység térségében kell keresni, mivel a honfoglaló magyarság, a Nyugat-Kazahsztáni és Azov-melléki származék leletein az arckoponya osteomorfológiai változásainak aránya jelentős mértékben megegyezik*” (Tóth 1965, 140., 142–143.). Kutatási eredményét a Helsinkiben 1965-ben megrendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszuson is előadta, de a nyelvész szakemberek nem reagáltak rá, és itthon sem szálltak vele vitába (Erdélyi 2004, 35). Veres Péter szerint a további vizsgálatok azért is szükségesek, mert a Kubán-vidéken élő „*adigéknak (kabar-dok) a honfoglaló magyarokhoz nagymértékben közelítő antropológiai arculata van. [...] A magyar nép őstörténetének szempontjából felettébb fontosnak tűnik – az oszétek mellett – az egymással rokon észak-kaukázusi népek: adigék (beleértve a kabar-dokat is), ingusok és csecsenek, valamint talán még a dagesztáni nyelvek tanulmányozása. Természetesen nem kizárt, hogy a kutatás ezt a kérdést végül negatív eredménnyel fogja lezárni, legalábbis nyelvi vonatkozásban. Csakhogy amíg ezt a vizsgálatot nem végezték el, senki sem állíthatja bizonyossággal, hogy a honfoglalás előtt őseinknek nem voltak kulturális, sőt etnikus kapcsolatai az Észak-Kaukázus környékén élő különböző népekkel*” (Veres 1985, 120).

A Kaukázus vidéke a rendszerváltozás után is marginális terület maradt; ennek egyik oka a Szovjetuniótól függetlenségre törekvő kaukázusi országokban uralkodó politikai helyzet volt. Napjainkban ez az akadály elhárulni látszik, néhány szakember (a népzenekutató Sipos János és Agócs Gergely, illetve a turkológus Somfai Kara Dávid) már sikeres gyűjtőutakat tett a térségben. Eredményeik az eltelt rövid idő ellenére is fölöttébb figyelemre méltóak

(pl. Sipos–Tavkul 2012). Agócs Gergely az általa gyűjtött észak-kaukázusi türk dallamgyűjtemény számítógépes vizsgálatával kimutatta, hogy „a több mint 1500 dallamot számláló mintának a magyar népzene irányában fennálló párhuzamai nem véletlenszerűek, hanem 98%-os a valószínűsége annak, hogy a két zenei rendszer között genealógiai kapcsolat áll fenn. A 2014-es expedíció az eddigieknél is nagyobb számú dallampárhuzamot, sőt több esetben szinte dallamegyezéseket hozott a felszínre. Ezek az eredmények egyrészt arra hívják fel a figyelmünket, hogy az első, ilyen irányú vizsgálatokat végző szakemberek (Kodály Zoltán 1917, 1937, Bartók Béla 1924, Vikár László 1955-től, stb.) a türk népek kulturális örökségében jó érzékkel és helyesen ismerték fel a magyar népzene rokonságát. Másrészt arra is rámutatnak, hogy a Kaukázus északi előterében élő népek folklórja számos további, eddig feltáratlan adalékot tartogat a magyar tudományosság számára, melyek dokumentálása a témával foglalkozó szakembereknek sok munkát adhat a jövőben is”.¹⁶

E vázlatos áttekintés is egyértelműen mutatja, hogy az Észak-Kaukázus, a Kubán- és a Pontus-vidéke a magyar őstörténet-kutatás egyik fontos területe. Indokolt mielőbb megkezdeni a térségben található múzeumok leletanyagának szisztematikus átnézését, hiszen több mint 40 éve nem járt arra magyar régész. A magyar archeológusoknak be kellene kapcsolódniuk az ott folyó releváns régészeti ásatásokba is. A feltárásokkal együtt elengedhetetlen az embertani, köztük elsősorban a genetikai vizsgálatok megkezdése is, kiegészítve az egyéb természettudományos módszerekkel (pl. stroncium-izotópos elemzés). A régészeti kutatások mellett folytatni kellene a térség néprajzi, nyelvészeti és történeti kutatásait is.

Minden őstörténeti rekonstrukció hipotézis, az elérhető adatokból felállított teória, amelyet a további kutatás vagy megerősít, vagy elvet. Egyetérthetünk Bálint Csanáddal a tekintetben, hogy napjaink legfontosabb feladata az anyaggyűjtés és annak feldolgozása, a történeti értékelést csak ezután lehet elvégezni (Bálint 2015, 524). Jelenleg még messze vagyunk attól, hogy kielégítő választ tudjunk adni az Urál-vidéki, illetve az észak-kaukázusi–Kubán–Pontus-vidéki „magyargyanús” régészeti anyag összefüggéseiről, Kárpát-medencei kapcsolódásairól. Egy azonban biztosnak látszik, s ebben talán egy új tudományos konszenzus megszületésének lehetünk tanúi: a magyar őstörténet kutatása immár nem képzelhető el a Kaukázus térségében folytatott több tudományág – régészet, embertan, archeogenetika, néprajz, történettudomány, nyelvészet, etnomuzikológia – művelőinek szisztematikus feltáró munkája nélkül.

IRODALOM

- AKS = Anonymus – Kézai Simon (2004): Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy László. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Bollók János. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. 3. kiadás. (Millenniumi magyar történelem. Források) Osiris, Budapest.
- Andrej, Novicsihin (2015): Детские погребения средневекового могильника Андреевская щель // *Историко-археологический альманах*. Вып. 13. Армавир–Краснодар–Москва. 2015. С. 99–111.
- Apor Éva (1980): Az oszét eposz, mint őstörténeti forrás. *Magyar Tudomány* 87.
- Bakay Kornél (1998): *Őstörténetünk régészeti forrásai* II. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc.
- Bálint Csanád (1994): A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Balassi Kiadó, Bp., 1994, 39–46.
- Bálint Csanád (2015): Recenzió V. S. Flërov: „Goroda” i „zamki” Chazarskogo Kaganata. c. könyvéről. *Századok* 149. évf. 2. sz.

- Bendefy László (1942): *A magyarság kaukázusi őshazája. Gyeretyán országa*. Cserépfalvi Kiadó, Bp. (Reprint kiadás: 1999, Bp.)
- Bendefy László (1945): *A magyarság és Középkelet*. Bp., 1945. (Reprint kiadás: 2000, Bp.)
- Boros János (1980): *A Kaukázus. A népek hegye*. Budapest.
- Csemegi József (1960): Közép-Európa román kori centrális templomainak építészeti kérdései. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* IV. 323–348.
- Díter, P. A. (1961): Mogilnyiki v rajone poszjolka Koloszovka, na reke Farsz. In *Szbornik matyerialov po arheologii Adigei*. II. Majkop, 127–187.
- Domanovszky Sándor (1906): *Kézai Simon mester krónikája*. Bp., 39.
- Erdélyi István (2004): *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században*. Masszi Kiadó, Budapest.
- Erdélyi István (2008): *Schythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Fettich Nándor (1961): A szatereci románkori aspersorium. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 2. 33–48.
- Gabujev, T. A. (2005): *Alanszkij vszadnyik. Szokrovicscsa knyazej I-XII. vekov*. Moszkva–Azov–Vlagyikavkaz. Golubovich, Girolamo (1919): *Biblioteca bibliografica della Terra Santa*. Tomo IV. Quaracchi-Firenze.
- Gombocz Zoltán (1918): A magyar őshaza és nemzeti hagyomány. *Scythia. Nyelvtudományi Közlemények* 45. 157–159.
- Györfly György (szerk.) (1975): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest.
- Halasi Kun Tibor (1943): A magyarság kaukázusi története. In *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti Lajos. Bp., Franklin, 1943, 71–99.
- Jelentés az Őstörténeti Munkabizottság 1982–1984. évi működéséről. In *Hungarológiai Értesítő* VI. 1–2. sz. 1984, 301–304.
- Mubariz, Helilov – Nyitray Szabolcs (2008): *Ősmagyarok Azerbajdzsánban*. Budapest.
- Kovács Éva – Lovag Zsuzsa (1980): *A magyar koronázási jelvények*. Budapest.
- Kovács Kitti (2014): Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők, valamint korai térképek alapján. *Belvedere Meridionale* XXVI. 3. sz.
- Moses, Khorenatsi (1988): *History of Armenia*. Tr. and ed. by Robert W. Thomson. Cambridge (Mass.).
- Krausz Sámuel (1898): Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. VI. Evilat a magyarok őshazája. *Ethnographia* 9. 293–305.
- HKÍF = Kristó Gyula (szerk.) (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged.
- Lukácsy Kristóf (1870): *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei*. Kolozsvár.
- Mátéffy Attila (2013): Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 1–40.
- M. Lezsák Gabriella (2016): Írott kútfők a magyar őstörténet kaukázusi kapcsolatairól. In Gazda József et alii (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Nyomok az időben*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 282–292.
- M. Lezsák Gabriella (2017): A kaukázusi őshaza a tudományos kutatások tükrében. In Gazda József et alii (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Gyökereink*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 2017, 53–75.
- Moravcsik Gyula (1927): Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23, 258–271.
- Moravcsik Gyula (1934): *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- Moravcsik Gyula (1984): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896): Őstörténeti csendélet. Még egy szó ad „Terram Evilath”. *Ethnographia* 7. 334–337.
- Munkácsi Bernát (1901): *Árja és kaukázusi elemek a finnugor nyelvekben*. I. Bp., MTA.
- Munkácsi Bernát (1904): Alán nyelvemlékek szókincsünkben. *Ethnographia* 15. 1–19.
- Kornél, Nagy (2005): Seawordik’ in Armenia: an Attempt to Identify an Armeno-Greek Ethnonym. *Acta Orientalia Hungarica* 58. 233–241.
- Nagy Kornél (2012): Az Iszfaháni kódex és az armenisztika. *Keletkutatás*, tavasz.
- Németh Gyula (1930): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- Németh Gyula (szerk.) (1940): *Attila és hunjai*. Budapest.
- Pallag Zoltán (2002–2003): Pósta Béla és a Magyar Keleti Archaeológiai Intézet terve. A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 117–133.
- Paulik Ágnes (2001): A „világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Szerk.: Róna-Tas András. Budapest.
- Révész László (1996): *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglaláskori és Árpád-kori leletei I. Miskolc.

- Schramm, Gottfried (1973): *Nordpontische Ströme*. Göttingen.
- Sipos János – Ufuk Tavkul (2012): *A régi magyar népzene nyomában. A kaukázusi karacsajok népzeneje*. LHarmattan, Budapest.
- Skyllitzes, John (2010): *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Translated by John Wortley. Cambridge.
- Szabó Pál (2014): Hol is van Szkítia? Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól. *Belvedere Meridionale* 25 3. sz. 22–48.
- Szádeczky-Kardoss Samu (1977): Adalék a szavárd magyarság problematikájához. *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. 277–282.
- Szulovszky János (2015) Régi problémák, új adatok, újragondolt magyar őstörténet. *Ethnographia* 126. évf. 4. sz. 652–669.
- Tardy Lajos (1973): Johannes Schöner és követőinek magyar tárgyú térképei a 16. század első negyedében. *Folia Historica* 2. 23–34.
- Tardy Lajos (1979): *Régi hírünk a világban*. Budapest.
- Tardy Lajos (1988): *Kaukázusi magyar tükör*. Budapest.
- Thúry József (1897): A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. *Századok* XXXI. 401–403.
- Tompos Erzsébet (1973): A hatkaréjos hármás lánccsillag. *Építés- és Építészettudományi Közlemények* V. 95–125.
- Tompos Erzsébet (1996): *A Kaukázus-vidék keresztény építésze*. Ligatúra Kiadó, Budapest.
- Tóth Tibor (1965): A honfoglaló magyarság ethnogenezisének problémája. *Anthropologiai Közlemények* IX./4. 140–146.
- Türk Attila (2014a): A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők). In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. 19–29.
- Türk Attila (2014b): A magyarság elődeinek szállásterületei a régészet szemszögéből. In: Sudár Balázs – Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók viselete*. (Magyar Őstörténet I.) MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport – Helikon, Budapest, 29–35.
- Vargyas Lajos (1959): Kutatások a népballada középkori történetében III. A „Kömíves Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő* XLI 5–73.
- Vásáry István (2008): *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.) Balassi, Budapest.
- Veres Péter (1981): A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig. A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből. *Ethnographia* 92, 120–141.
- Veres Péter (1985) Magyarok a Kaukázus előterében. Újabb régészeti, nyelvészeti és növényföldrajzi eredmények az előmagyarok vándorlásának rekonstruálásához. *Ethnographia* XCVI. 1. sz. 114–126.
- Veres Péter (1996): *The Ethnogenesis and Ethnic History of the Hungarian People*. Occasional Papers in Anthropology. Budapest.
- Vinogradov, V. A. (1966): *Tajni minuvsih vremjon*. Moszkva.
- Vinogradov, V. A. (1983): Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-Ču. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bd. 35. 211–220.
- Zakharov, Aleksei Alekseevich – Arendt, V. V. (1935): *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez*. (Archeologica Hungarica XVI.) Magyar Történeti Múzeum, Budapest.
- Zichy Jenő gróf (1897): *Kaukázusi és közép-ázsiai utazásai*. I. Budapest.

JEGYZETEK

- 1 http://mta.hu/tudomany_hirei/a-kaucakuzus-es-nyugat-kazahsztan-terseget-is-vizsgaljak-akorai-magyar-tortenet-kutato-regeszek-106663. Letöltve: 2016. július 24.
- 2 Szulovszky 2015, 656.
- 3 Megtettem ezt 2015. április 11-én és 2016. április 9-én Kovásznán, a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület konferenciáján tartott előadásaimban. Lásd M. Lezsák 2016 és 2017.
- 4 A magyar krónikák „Evilath” megnevezése, ahol Kézai Simon szerint Ménrót és Eneth fia: Hunor

és Magor születtek, a Bibliában is megtalálható és valóban létező földrajzi terület volt a Kaukázus déli térségében, erről ld.: Krausz 1898, 293–305. A témáról még ld.: Munkácsi 1896, 334–337.; Thúry 1897, 401–403. Thúry a Kézai-, a Budai és a Pozsonyi Krónika alapján úgy vélte, hogy Evilath földje Örményország északnyugati részén volt, amely akkoriban perzsa területnek számított, és szomszédos volt Maeotis tartományával. Hunor és Magor később elköltöztek a Maeotis ingoványai közé, de Kézai szerint

- Nimród és a többi fia, illetve azok utódai ott maradtak „Persiben” és a Kézai-krónika születésének idejében is ott éltek. Kézai azt is tudni vélte, hogy testalkatra és színre nézve hasonlók voltak a hunokhoz (magyarokhoz) és nyelvük is csak annyiban különbözött, mint a szászoké a thuringiaiakétól. Thúry 1897, 399.
- 5 Munkácsi 1901, 21.; Szádeczky-Kardoss 1977, 277–282.
 - 6 Bendefy: i. m. (1999)
 - 7 A *Derbend-Nameh* c. arab-perzsa forrás említi. Első európai kiadását ld.: *Derbend-Nameh*. Translated from a select Turkish version and published with texts and with notes, illustrative of the history, geography, antiquities occurring throughout the work by Mirza Kazim Beg. Saint-Petersbourg, 1851. 460. A forrásról bővebben: Mátéffy 2013, 18. 105. lj.
 - 8 Mirza Kazim Beg: i. m. 460.; Munkácsi 1904, 2.; Helilov–Nyitray 2008, 10., 21.
 - 9 Helilov–Nyitray 2008, 10., 21.
 - 10 Ld.: A Matzaron erőd kérdését, ahol szabir helyőrség állomásozott. Vö. Szádeczky-Kardoss: i. m. 277–282. Ellentétben a szabir népnévvel, a magyar etnonim Nyugat-Szibériában nem fordul elő. Erről ld. még: Kornél, Nagy 2005, 233–241.
 - 11 Chorenei Mózes, akit az örmény történetírás atyjának is tartanak, egyes vélemények szerint a Kr. u. 5. században élt, az újabb kutatás egy része azonban az Armenia földrajza c. munkát nem neki, hanem a 7. században élt ún. Ál-Chorenei Mózesnek tulajdonítja. Erről ld.: Moses, Khorenatsi 1988, 8–12., 82.; Paulik 2001, 32.; Nagy 2012, 13–14.
 - 12 Chorenei Mózes munkájának magyar fordítását ld.: Paulik 2001, 45., 47.
 - 13 Szkülitzész angol nyelvű fordításában a fordító a türköket szintén a magyarokkal azonosítja. Ld.: Skylitzes, John: *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Translated by John Wortley. Cambridge, 2010.
 - 14 A „*fehét*” és a „*fekete*” elnevezés megfejtésére több kísérlet is történt, a legvalószínűbbnek azonban az itt idézett értelmezés tűnik. Ezt támasztja alá, hogy Kuvrat halála után a Kubán-vidéken maradt bolgárokat a források fekete bolgároknak nevezték, megkülönböztetve őket ezzel a volgai bolgároktól.
 - 15 A lelő-körülmények több esetben ismeretlenek, mivel nemcsak szórványletelekről, hanem a modern kori sírablók által az eredeti kontextusból kiragadott leletekről is szó van. A Kubán-vidéki hiteles feltárások között azonban aknasíros temető is előfordul (Erdélyi 2008, 76.); Novicsihin 2015, 99–111.
 - 16 http://www.arpad.btk.mta.hu/images/aktualis/2015_02_06_Agocs/2015_02_06_MOT_elodas_Agocs.pdf – Utolsó letöltés: 2016. július 24.